

PROLEGOMENA ZA JEDNU SRPSKU PARADOKSOLOGIJU

Umro na prečac – u prisustvu vlasti.

Aforizam kao epitaf

Hipoteza koja leži u temelju ovog teksta je sledeća: Filozofija postoji kao svetska filozofija samo tamo gde postoji kao tzv. „nacionalna filozofija”, a gde ne postoji kao nacionalna filozofija, javlja se kao pomodno kopiranje magistralnih tokova i pomodnih trendova. Dakle, pod „nacionalnog filozofijom” ne mislimo da mudrost koja opoznaje „dubinske” uvide „srpskog arhetipa”, ili bilo kog drugog, nego na filozofiju koja „diše” unutar vlastite kulture, shodno autentičnim motivima promišljanja u skladu sa prazasnivanjem ideje racionaliteta, koja motiviše jednu tako karakterističnu misao (Husserl). Arhetip ostvaruje rodni potencijal čoveka, na način njegove posebnosti i neponovljivosti situacije i vremena, služeći se jezikom šifri i simbola. Shodno svom položaju, u filozofiji se ukrštaju racionalni iskazi koji podležu zakonima valjanog mišljenja, kao i oni, koji su dati mimo tih zakonitosti.

Nacionalna filozofija nastaje na osnovu kritičkog poimanja i bitnog osmišljavanja misaonog iskustva vlastitog naroda, posredstvom dijaloga između uže misaone baštine i epohalnih ideja svoga vremena, pri čemu filozof ne bi trebalo da štedi ni jednu ni drugu stranu.¹ Time se ostvaruje dvostruka situiranost mišljenja. Jednostavno rečeno, nacionalna filozofija moguća je samo kao filozofija uopšte. Epohalne ideje se sameravaju u kontekstu jednog konkretnijeg okrilja, a one posebniye dolaze u dijalog sa opštim idejama svoga vremena. Da li to znači da nacionalna filozofija postoji samo tamo gde se javlja i svetska filozofija? Skoro da je tako. Gde se nije konstituisala kao nacionalna filozofija, kod mnogih naroda, svejedno da li su oni „veći” ili „manji”, ona ne postoji ni kao svetska filozofija. Doduše, postoji jedan skromniji „međuprostor” na kojem se mogu pronaći zasadi sa dubljim i solidnijim korenom.

Ta „ničija zemlja” se nalazi u postojanju metafizike van filozofskog sistema. Teologija i moral bili su dva pokretača ispitivanja uma, veruje Kant, i onda kada filozofska misao nije bila kadra da u čistom obliku formulise svoja pitanja.² Tamo gde ne postoji filozofija u jačem smislu (kao nacionalna ili svetska), postoji u slabijem, jer se javljaju njeni elementi tamo gde se i inače mogu očekivati, u narodnoj mudrosti, književnosti, religiji.³ Na taj tihi i neminovni rad pojma filozofi ponekad zaborave, budući da taj posao pripada svima čija mi-

¹ Tekst je proizašao iz razgovora sa prof. dr Ivanom Kolarićem o aforizmu, paradoksu i našoj misaonoj baštini.

² Kant, KČU, str. 504.

³ Rad na tom polju su započeli Ksenija Atanasijević i Vladimir Dvorniković između dva svetska rata.

sao nije neosetljiva na logičke obrte i paradokse, ali u kontekstu duha vremena i situirano-sti mišljenja u reljef pojedinačnog i kolektivnog postojanja.

Pored Kantove opaske o postojanju „neformalne“ ili „implicitne“ metafizike u teologiji i moralu, postoje i drugi oblici paradoksalnih iskaza, iskaza čija antinomiska struktura pre-koračuje granice fenomenalnog, formirajući se kao duhovita, prolazna, „mudrost dana“. To je, u prvom redu aforizam. Filozofija se u bitnom smislu javlja tamo gde postoji „kruženje“ tradicije u savremenom misaonom životu. U aforizmu na jedan gotovo neprimetan i ne-pretenciozan način nasleđe kruži u stvaralačkoj motivaciji dana.

Kada se stvari nameste zgodno, kao što treba, razum sam probija kroz njih.

(Božidar Knežević)

Naša „neformalna“ metafizika započinje Svetim Savom, koji se prvi začudio nad samo-razumljivošću sveta i tu neposrednost doveo do religijske predstave i osećajnog poimanja smisla bivstva, a razvija se uz pomoć prevoda crkvene i liturgijske literature, da bi se krajem osamnaestog veka počela uključivati u tokove evropskog prosvetiteljstva, nikada ne rešavajući dilemu između prosvećenja i prosvetljenja, uvođenja principa evropskog racionaliteta i vlastite religijske i mitološke baštine.

Kao da našu misao određuje nepotreban „spor“ između „racionalnosti“ i „misticizma“. Trijada katafatičkog, apofatičkog i nadbitijnog govora može se primeniti na celinu naše filozofske baštine, a njihov odnos može poslužiti kao interpretativni ključ za razumevanje „kratkog spoja“ u našoj filozofiji, jer umesto sadejstvovanja ta tri toka, najčešće, imamo besplodnu raspravu između njih. Postoje dela koja govore pojmovnim, diskurzivnim jezikom, postoje i ona druga koja od diskurzivnog kreću dalje, ka onome što se ne može izraziti pojmom, nego pre odricateljnim putem, negativno. Nije nužno, prihvatajući jednu filozofsku tradiciju, do kraja osporiti drugu, i obratno.

Ali time smo opet bliže odsutnosti nego prisutnosti filozofije kod nas, pošto u našoj filozofiji teško da postoji taj nadbitijni vrhunac. Premda je nečija odsutnost ponekad daleko glasnija od nečije prazne prisutnosti, teško da bismo shodno ovim merilima mogli priznati da srpska filozofija uopšte postoji, u smislu onog trećeg, *nadbitijnog govora*. Doduše, shodno apofatičkom označavanju neoznačivog, ali i traganju za neoznačivim unutar regije označivog može se govoriti i o prisutnosti odsutnog, ne bi li u već prisutnom sadržaju otkrili izbledeli zapis ili ispran reljef onog karakterističnog mišljenja koje nije neposredno dato, nego zadato kroz zagonetku, lavirint ili paradoks. Ono što je opojmljeno upućuje na ne-pojmljivo, kao što se nepojmljivo, protivrečno, paradoksalno može iščitati u redovima poj-movljivosti, narodnoj umotvorini (Ksenija Atanasićević), istorijskom životu (Božidar Knežević), borbi ideja i karakternoj morfolologiji (Vladimir Dvorniković). U savremenoj svakodnevici taj nadbitniji jezik zasvetli u aforizmu, koji je „zahvaljujući“ posebno tragičnim i protivrečnim istorijskim okolnostima izgleda postao najmoćnije sredstvo za detektovanja apsurda, parodksa i uopšte životnih nevolja našeg naroda.

Mnoge misli naših filozofa, među kojima se svakako izdvaja Božidar Knežević, imaju nešto od duha i daha aforizma. Npr. Kneževićevu sev-misao: „Kapitalizam, to je ekonomski feudalizam“ možemo posmatrati i kao aforizam, pošto se smisao iskaza obrazuje na

osnovu pojmovne kontradikcije. Jedna složena filozofska ideja izražena je aforistički i paradoksološki, a to već prevazilazi smisao koji je formiran u okviru katafatičkih iskaza. Zato se aforizmu, toj profanoj i jurodivoj formi, može pristupiti u kontekstu „teške“ filozofske argumentacije, pozivajući više na „žive ideje“ nego na „mrtve konstrukcije i sisteme“, kako bi to formulisao Vladimir Dvorniković. Pisci aforizama su zapravo profani eklezijasti mističnog svakodnevlja, koji su omogućili da se ono specifično i posebno (jurodiva logika kontradikcije, paradoksalne intencije, apsurda i paradoksa) postavi u kontekst svetske misaone baštine. Kada su stvari postavljene nezgodno, kroz njih ne probija razum, nego besmisao. Pokušaćemo nešto više reći o „nezgodnom“ postavljanju stvari, koje je dovelo do profane varijante *nadbitnjog govora*, odnosno aforizma.

Aforizam je monumentalna minijatura.

(Aleksandar Baljak)

Aforizam je mali spomenik svakodnevnom paradoksu života. Dok je *vic* izraz nesvesnog, one određujuće *drugosti* koja se ne samo „petlja“ u tok života nego ga i najdublje određuje, aforizam bi bio izraz svesnog suočavanja sa neuspehom subjektivnosti da sebe odredi mišljenjem na valjan i očekivan način. Prema Frojdu i Lakanu, nesvesna realnost koja izmiče protagonistima dolazi na videlo kroz dosetku i *vic*, dok bi se aforizam mogao promisliti drugačije, kao fokusiranje svesne realnosti koja kroz paradoks i absurd uvek izmiče, a opet je nekako „već tu“. Aforizam je više svest o apsurdu realnosti nego izraz njene iracionalnosti. Ivo Andrić se užasnuo nad pojmom aforizma. Možda je bio u pravu. Nametljiva neposrednost aforizma ipak nije odlika visokog stila.

Aforizam se u antici, baš kao i danas, bavio praktičnom stranom života. Jezgrovita igra pojmoveva, preokret smisla, korespondencija apsurdnosti egzistencije i paradoksalnosti političkog života, čini to zajedničko jezgro drevnog i savremenog aforizma.

Najcelishodnije je odrediti *aforizam* (grč. αφορισμόφι) kao sažetu misao sa svojstvima paradoksa. Među prvima, aforizam koristi Hipokrat (470-377), u svojoj zbirci kratkih medicinskih saveta (ili mu se zbirka pripisuje). Termin *aforizam* imao je široku lepezu značenja: *razlikovati, odvojiti, izolovati, lučiti, izdvajati, naznačiti, ustanoviti, rešiti*, da bi zauzeo i značenje pronicljivog naučnog iskaza, koji do saznanja dospeva munjevitim eliminatornim zaključkom, rušeći *idole*, prazne autoritete (Frensis Bekon). Španski pravnik, političar i tacitolog, Valtazar Alamos de Barijentes (XVI vek), ističe presudnu nijansu: „Aforizam je sažeto uputstvo za društvenu bolest.“ Što su društvene bolesti zapuštenije i snažnije, to je pogodnije tlo za razvijanje aforizma. Kako naša zemlja postaje apsurdnija i paradoksalnija, a prema mom profesoru Životiću i sve bolesnija, to su naši izgledi da zadržimo čelnu poziciju u ovom žanru sve izvesniji: „Da bi se narod kljukao srećom, mora se držati za vrat“ (Ratko Dangubić).

Genus proximum aforizma je „sažetost“,⁴ a *differentia specifica* „paradoksalnost“, pri čemu sama sažetost rađa paradoksalnost. Aforizam je srođan epigramu po oštrini i zajed-

⁴ Postoje i drugi književni oblici sažetih misli, koje su bliske aforizmu. *Poslovica* je narodna mudrost rečena u kratkoj formi: *Ako je neko lud, ne budi mu drug*. Izreka je metaforički formulisano opšte

Ijivosti, ali njegova dubina i sveobuhvatnost počiva na logičkom neskladu misli. U pozadi- ni savremenog aforizma stoji Heraklit (čija jezgrovitost nije toliko zasnovana na logičkom neskladu koliko na uočavanju suprotnosti, iako su nam vremenski bliži Katul, Marsijal ili Diogen Laerćanin. Diogen epigramima slavi uzvišenu razboritost i plemenitu vrlinu mu- droljubnih muževa, a savremeni aforističari, umesto mudrosti slave razotkrivajuću glupost. Aforizam je moguć gde život sam postaje paradoksalan i absurdan i to iz dana u dan. Ali, nije svaka kratka misao aforizam, nego samo ona jezgrovita misao čija je istina data kroz nesklad, absurd i paradoks.

Jezgrovitost aforizma cilja na samu suštinu neke misli ili pojave. Zato aforizam koriste književnici koliko i filozofi, a među njima naročito Heraklit, Paskal, Labrijer i Niče. Suština o kojoj je reč obično nije lako shvatljiva niti neposredno dohvatljiva formalno logičkim sred- stvima, nego je više paradoksalna ili absurdna. Aforizam se poigrava sa uobičajenim shva- tanjima, a pogotovo sa prihvaćenim stanovištem istine: „Svaka je istina jednostruka.“ – Nije li to laž dvostruka?“ (Fridrik Niče). Istina aforizma nije u slaganju misli i stvarnosti, niti u ko- herentnosti, nego naprotiv u razlici misli i stvarnosti i nekohherentnosti iskaza, a da misao ima intuitivnu evidenciju istine. To je moguće samo ukoliko je istina aforizma u apsurdu i paradoksu. Besmisleno je, dakle istinito.⁵

Monumentalna minijatura aforizma sažima u jednom trenutku značenje koje pokriva jedan sveobuhvatniji smisao, onaj smisao ka kojem stremi filozofsko znanje, a koji je „skroz na skroz“ paradoksalnog karaktera. „Monumentalno“ i „minijaturno“ su kontrarno-koordi- nirani pojmovi, pojmovi suprotstavljenog obima koji se po sadržaju razlikuju više od bilo koja dva druga pojma, ali imaju i jednu zajedničku karakteristiku, povezuje ih zajednički rodni pojam, „aforizam“. Ovde termin paradoks, uzet u širem smislu, označava suprotne poj- move koji se ne mogu povezati na logički valjan način (*contradiccio in adiecto*), jer ne može nešto istovremeno biti „monumentalno“ i „minijaturno“, pojmovi su suprotstavljenog obi- ma, nešto je ili jedno ili drugo (*tertium non datur*). „Paradoksalnost“ leži u tome što je afo- rizam „monumentalna minijatura“.

zapažanje (preterivanjem, ublažavanjem ili sažimanjem): *Siguran kao vrbov klin. Maksima* je osnovno načelo, kratka ali važna pouka, koja služi kao geslo nekoj ličnosti ili društvenom pokretu: *Druži se sa onima koji će te učiniti boljim!* (Seneka). *Epigram* je sažeta pesma sa dovitljivim preokretom koji obično sadrži i satiričnu žaoku.

Koketirajući sa svođenjem na apsurf i paradoks, epigram se najviše približava aforizmu. Epigram je nastao kao zaseban žanr u helenističkoj epohi, obično sa moralnim sadržajem, ali postaje i neka vrste literarne vežbe koja se upražnjava na gozbama, pa i onim koje prate pogrebne ceremonije. Isto- vremeno, aforizam sažima sažetost navedenih oblika, on je, na neki način, njihov zaključak. Milovan Danojlić sažima poetska iskustva apsurda i mišljenja u jedan jedinstveni izraz, smeštajući epigram sadržajno bliže aforizmu, shodno misaonom i egzistencijalnom iskustvu savremenosti:

*Stari džemper
Godinama bez zamene
Ja ga nosim; on za mene
Srastao je i pristao
Kao ja uz besmisao.*

⁵ Bajke, basne, mitovi i legende su naprotiv smislene, a neistinite pripovesti!

**Ako berberin brije sve one, i samo one koji se ne briju sami,
da li berberin brije samoga sebe?**

Paradoks (grč. παράδοξοφ = neverovatan; παρά = protiv, δοξα = mišljenje) je misaona figura koja u sebi sadrži protivrečnost ili logički nesklad misli i pojmove. Misli uzete same po sebi mogu biti istinite, a da posredstvom različitih međusobnih odnosa i kombinacija vode protivrečnim zaključcima. Paradoks je stav koji vodi svojoj kontradikciji i u slučaju kada je istinit (ako A onda ne-A) i u slučaju kada je neistinit (ako ne-A onda ne-A). Može se reći i da se radi o odnosu dva ekvivalentna iskaza od kojih je jedan negacija drugog, ali čije suprotnosti istovremeno važe (čime se krše Aristotelovi zakoni mišljenja). U govorničkoj veštini paradoksom se postiže veća uverljivost misli, mimo logičke i argumentativne obrazloživosti.

Veliki broj aforizama počiva na paradoksu skupova, a to znači i da počivaju na paradoksu uzetom u jačem smislu. Bertrand Rasel je stvorio paradoks uperen na obaranje naivne teorije skupova: Ako za svako svojstvo postoji skup svih objekata koji zadovoljavaju to svojstvo, onda to isto važi i za svojstvo „skup ne pripada sam sebi“. X je skup objekata za koje važi ovo svojstvo. Da li X pripada sam sebi? Ukoliko pripada onda znači da zadovoljava svojstvo „skup ne pripada sam sebi“, što je kontradikcija. Ukoliko ne pripada sam sebi onda će zadovoljiti traženo svojstvo, pa će baš da pripada sebi, što je opet kontradikcija.⁶ Da bi rešio ovaj paradoks, Rasel izgrađuje teoriju tipova, po kojoj jedan pojam ne može nikad u jednom stavu uzimati ulogu predikata, kad je subjekt tog stava jednakog ili većeg tipa od samog pojma.

Međutim, postoji i druga vrsta paradoksa, a to su sintaksički koji se odnose na verbalne izraze samih pojmoveva, čija rešenja Rasel nalazi na sličan način. Rasel i Ludvig Vitgenštajn analiziraju logičku stranu govornog jezika i dolaze do zaključka da njegova gramatička struktura zatamnjuje i prikriva logičke veze koje postoje među izrazima, čime dolazi do misaone konfuzije. Zalažući se za izgradnju „logički savršenog jezika“, u kojem se stavovi dele na elementarne ili složene, oni nastoje da razreše filozofske probleme koji nastaju iz jezičke konfuzije. Elementarni stavovi tvrde da određeni objekt ima određeno svojstvo ili da se neki objekt nalazi u određenom odnosu prema drugom objektu. Složeni ili molekularni stavovi nastaju sjedinjavanjem logički vezanih stavova ili putem uvođenja kvantora opštosti i postojanja. Elementarni stavovi su logički nezavisni i javljaju se u nerazloživim odnosima. Međutim, svoje rano delo, Ludvig Vitgenštajn završava „paradoksalnim obrtom“. Filozofija, razgraničavajući iznutra nemšljivo pomoću mišljivog: „Ona će značiti neizrecivo, jasno prikazujući izrecivo“, između ostalog i zato što se ono „nejasno“ uopšte ne da misliti.⁷

⁶ Jedna još razumljivija varijanta iskazivanja Raselovog paradoksa je: Postoje katalozi knjiga iz biblioteke. Ti katalozi se takođe smatraju za knjige. Neki katalozi sadrže sebe, a neki ne (u katalogu). Možemo posmatrati jedan novi katalog u koji su popisani svi katalozi koji ne sadrže sebe. Da li ovaj katalog sadrži sam sebe? Ponovo će oba slučaja analiziranja dovesti do kontradikcije. Ovu formu koristi Borhes u više svojih antologiskih priповедaka.

⁷ Ono što se ne da misliti, izgleda da se može opevati. Prema Hajdegeru, Helderlin suštinu poetskog stvaranja zamišlja kao uzimanje mere, a mera je „božanstvo s kojim se čovek meri“ (*Pesnički stanuje čovek*). Za Helderina je Bog, kao onaj što jeste nepoznat i neznanac – mera za pesnika. Zato je, sudeći

Čovek „stanuje“ u nepoznatom i neshvatljivom, u svojevrsnoj nerešivoj enigmi. Apsurdi i protivrečnosti koje počivaju iz „logičke nesavršenosti“ odnosa čoveka jesu paradoksi, možda u slabijem smislu nego oni čisto logički, ali baš ti „slabiji“ paradoksi grade naš jezik svakodnevlja, kao što je „jači“ paradoks u srcu filozofskog jezika i mišljenja.

Oni što znaju samo misle da znaju, a ja znam da ništa ne znam.
(Sokrat)

Platon u samom refleksivnom stavu filozofskog mišljenja nalazi krupan paradoks, koji se može podvesti pod paradoks skupova: „Misliš li da postoji neko gledanje koje nije gledanje onoga čega su gledanja ostala gledanja, nego koje je gledanje samog sebe, ostalih gledanja i ne-gledanja isto tako, koje mada je gledanje ne opaža nijednu boju, već samo sebe i ostala gledanja“ (Harmid, 167^a). Iz paradoksa teorijskog znanja, proizilazi Sokratovo geslo „znam da ništa ne znam“, koje se može svesti na pitanje da li prazan skup ima samog sebe kao člana (da li je uopšte moguće „gledanje samog sebe“).

Izlaz Platon nalazi u koncepciji filozofskog znanja, stupnjevitosti saznanja i teoriji ideja, a na kraju u uređenju života prema božanskom uzoru, na osnovu pronicanja te božanske iskre u sebi. Zato se čovek u *Timeju* naziva „ne zemaljskim, već nebeskim biljem“, čije je ko-renje tamo gde mu je i izvor, na nebu. Premda korača uspravno, čovek živi u državama koje svojim unutrašnjim uređenjem sprečavaju da on razvije svoju „istinsku prirodu“, te mu još preostaje da svoje mišljenje upravi prema „istinski bivstvujućem“, uređenim i večno jednako, što u seni nema, „ni činjenja ni trpljenja krivde“ (*Država*, 500^c). Zadatak govorničkog umeća je sada da u duši zasadi one „govore“ (argumente) kadre da prenesu večnu vrlinu (ideju), a zato nas osposobljava samo „duži put“, put dijalektike, do Dobra, koje se „ne može uloviti u jednom obličju“, nego se kroz učenje spekulativne „stoheiologije“ razmatraju „mešavine“ koje sačinjavaju stvari ovoga sveta, zbog čega se dobro i loše spoznaju samo zajedno, kao što je to moguće i za „neistinu i istinu svega Bivstva“ (*Sedmo pismo*, 344^b). Bivstvo se otkriva kroz neistinu koliko i kroz istinu, zato po-grešni argumenti Platonovih sagovornika obavezuju na oprez. A ono što Platon „pozitivno“ tvrdi nije ono što smatra za „celu istinu“, jer je ona van istinitog i lažnog. I istina i neistina vode do zbunjujućih posledica, ali to Platona ne obeshrabruje, nego naprotiv, vodi onoj inicijalnoj iskri.

Pošto je nastao iz konkretnog iskustva, mora biti doživljen, promišljen i preživljen. Paradoksalnost društvenog života teško se može natkriliti logičkim jedinstvom. Svaka misao koja nije udaljena od „sveta života“ u generisanju smisla nailazi na „greške“ koje zaobilaze i prenebregavaju suprotnosti i paradokse, aforizam ide dublje i lucidnije. Paradoksalna stvarnost i krivo ogledalo razuma ogledaju se u protivrečnoj istini aforizma. Ideološka *camera obscura* nije preokrenuta i ispravljena nego je njena logika konsekventno sprovedena. Po-

po Hajdegeru, Helderlina tištalo izazovno pitanje: „Kako može ono, što po svojoj suštini ostaje nepoznato, igda postati mera?“ Božje otkrivenje jeste tajnovito, Bog se otkriva kao Tajna. Bog „vidi“ čuvanjem skrivenog u njegovoj samoskrivenosti: „Tako se nepoznati Bog posredstvom otkrivenja neba pokazuje kao neznanac. Ovo pojavljivanje je mera kojom čovek meri sebe“, Hajdeger, *Pevanje i mišljenje*, str. 161.

što je zabluda i obmana proizvod stvarnosti kao i njena istina, aforizam samo poentira tu istinu naopake logike. Savremeni aforizam poigrava se sa ideoškom mračnom komorom tako što iz odnosa protivrečnosti gradi paradoks: *Izlečio se od apsurda – pronašao je svog neprijatelja!* Drugim rečima, autentičnost se postiže samo na jedan način, skokom u paradoks i antinomiju, a za tako nešto je ideoško mišljenje potpuno nesposobno. Paradokso-logija je egzistencijalna logika i logika egzistencije čija je konkretnost s one strane svake ideoške apstraktnosti. Paradoksija nastaje kada se lomi okvir logičkih zakona, a uprkos tome nastaje smisao. Aforizam je izgleda najtačniji izraz apsurdne ili paradoksalne društvene stvarnosti: *Otomanska imperija, Austrougarska carevina, Nemačka, Nato. U našoj grupi nema slabih protivnika* (Dejan Tofčević). Njegove dijagnoze i kada su „razumevajuće“ samo su naizgled blagonaklone.

Ko tone, sagledava sve dublje.

(Rastko Zakić)

Aforizam je „negde između“ ontologije i politike, baš kao što se i filozofska misao kod najvećih filozofa starine, Platona i Heraklita, kretala između ta dva pola.⁸ Sa jedne strane je celina sveta, a sa druge strane smisao ljudskog sveta. Što je društvena kriza dublja time se sve radikalnije postavljaju pitanja o smislu ne samo ljudskog sveta, nego i svega što jeste i biva.

Prema Karlu Jaspersu, Sveobuhvatno, Bivstvo, ne može biti predmet (objekt), ali mi Sveobuhvatno ipak promišljamo, čineći od nečega što izvorno nije, objekt. Tu se već nalazimo na tlu kontradiktorne koordinacije, pojmovi su protivrečno povezani, nešto „i jeste i nije objekt“. Jaspers pretenduje na razumevanje, to jest na to da je pojmovna veza smislena. Kako je to moguće? Sve ono što za mene postaje predmet dolazi mi iz sveobuhvatnog, a ja kao subjekt izlazim iz njega. Sveobuhvatno ostaje mutno za moju svest, a osvetljava se samo posredstvom predmeta, a utoliko je svetlijе ukoliko su mi predmeti jasniji, ukoliko sam ih više svestan. Ali, samo sveobuhvatno ne postaje predmet. Filozofirati o sveobuhvatnom znači prodreti u samo bivstvo. To se može dogoditi samo posredno, predmetnim mišljenjem. Pomoću predmetnog mišljenja moramo steći putokaz za ono što je nepredmetno u sveobuhvatnom, veruje Jaspers. Logički veza upućuje na nadlogičko, a opet logička veza mora da važi na neki način, inače bi tekst bio nerazumljiv. Zato Jaspers mora da vlastiti filozofski, diskurzivni jezik nadomesti jezikom simbola i šifri.

Razumom stojimo pred shvatljivim stvarima i o određenim pojedinačnim predmetima stičemo nužna saznanja opšte važnosti. Kao živa bića mi smo takođe pogodenii onim što čulno saznajemo. Kao egzistencija odnosimo se prema Bogu – transcendenciji – i to posredstvom jezika stvari, koje jezik pretvara u šifre i simbole. Ni naš razum ni naša životna čulnost ne shvataju postojanje ovog bića šifri. Predmetnost Boga je u sasvim drugoj dimenziji od one u kojoj se nalaze empirijski realni predmeti, smatra Jaspers.

⁸ I prema Haroldu Friku, aforističko filozofiranje ima dve glavne struje: *ontološku* i *etičko-političku*, s tim što se ova druga neposredno preliva u satiričnu aforistiku, premeštajući težište sa etičkog na političko: *Apsolutni moral: sve je zabranjeno* – Laub.

Ako želimo da se osvedočimo u sveobuhvatno (ono ne može da se izloži kako izgleda), treba se zadovoljiti time ako se kaže da se sveobuhvatno, mišljeno kao samo biće, kao transcendencija (Bog) i kao svet, naziva onim što smo mi sami: postojanje, svest uopšte, duh i egzistencija. Osvedočenje o sveobuhvatnom, prema Jaspersu, dovodi do svesti o slomljenoći našeg filozofskog mišljenja. Zamislimo li sveobuhvatno u filozofskoj razradi, mi opet činimo predmetom ono što po svojoj suštini nije predmet. Ali, ne menja se moje znanje (ono ostaje predmetno), nego moja samosvest – ja se menjam.

Aforizam ne utiče na to da se suma našeg znanja povećava ili smanjuje, nego utiče na odnos prema znanju. Odnos logičkog i nazovimo ga „paralogičkog“ vodi egzistencijalnom preokretu – aforizam je od pomoći onome ko ga smisli i shvati, a ne onome na koga je upereno pero apsurda. Taj egzistencijalni *salto mortale* omogućava da se osmisli neki fenomen na osnovu paradoksa i apsurda više nego na osnovu oštice validne racionalnosti.

Izguraćemo! Mi smo Sizifovi potomci.

(Radoje Golović)

Egzistencijalna dinamika postaje dostupna antinomijski ili paradoksalno. Prema Nikolaju Berđajevu, istina najvišeg reda otkriva se kroz antinomiju, a ne kroz formalno mišljenje. Na početku znamenitog spisa *O čovekovom ropstvu i slobodi*, Berđajev prigovara Hegelu da je žive suprotnosti zatvorio u mrtav sistem, a to znači da kroz pogrešku i protivrečnost isijava istina i da je logička greška stvar istine, ali i nešto više od toga. Čovek postaje ličnost upravo skokom u paradoksu, njenim poimanjem i životom u paradoksu.

Ukoliko se temeljni paradoksi egzistencije i vremena zaborave i zanemare, to prouzrokuje različite zablude i oblike neautentičnosti. Protivrečnosti, apsurdi, paradoksi i pogreške su živa supstancija našeg života. Savremen izraz rascvetale ruže paradoksije predstavlja aforizam: „Greška postaje greška kada se rodi kao istina“ (Stanislav Ježi Lec). Zato ovaj aforizam istovremeno uzimamo za najbolju definiciju samog aforizma.

Čovek jednostavno misli u svom jeziku iskazujući nevolje, svakodnevice i paradokse egzistencije. Najviša faza na životnom putu, u kojoj moć proizilazi iz uviđanja nemoći (Kjerkegor), počiva na najdramatičnjem paradoksu egzistencije, koji otelovljuje Avram, vitez vere: *A kad dođoše na mesto koje mu Bog kaza, Avram načini onde žrtvenik, i metnu drva na nj, i svezavši Isaka sina svojega metnu ga na žrtvenik vrh drva* (Prva knjiga Mojsijeva, gl. 22).

Prema Kjerkegoru, čovek se na najvišem stupnju života suočava sa paradoksom egzistencije, napuštanjem svih vrednosti, stupanjem pred ponor slobode, izborom u situaciju ili-ili. Pošto je bio kadar da žrtvuje jedinog sina, Avram je skokom u ambis slobode dosegao moć ličnog i autentičnog. Egzistencijalni paradoks nazivamo *paradoksijom* zato što govor iz sfere logičke pogrešnosti prelazi u jezik šifrovane, egzistencijalne istine. Ljudski život nije samo logičan, nego pre i više paradoksalan.

Egzistencijalni paradoksi dati su u tzv. graničnim situacijama. Temeljna uzdrmanost ljudskog bića, usled patnje, smrti, ljubavi, greha, igre slučaja ili sudsbine, koja vodi osećanju izvorne slobode ličnosti ili potonulosti u vrtlog laži, obmana i samoobmana. Prema Karlu Jaspersu, egzistencija dolazi do slobode u tzv. graničnim situacijama. Granične situacije izviru iz antinomične, paradoksalne strukture ljudskog bića. U graničnim situacijama ili se

ništa ne pokazuje ili se oseća šta je istinsko. Najveća sloboda znači: biti slobodan u odnosu na svet i biti povezan sa transcendencijom, a izvesnost slobode sadrži u sebi izvesnost Božjeg bića. Bog za mene, prema Jaspersu, jeste ukoliko ja u slobodi stvarno postajem ja sam. On ne postoji kao sadržina znanja nego kao ispoljavanje egzistencije i slobode.

Aforizam nastaje kada granična situacija postane svakodnevna osnova razumevanja: „Najduže se može ići putem koji nikud ne vodi“ (Aleksandar Baljak). Sizifovi potomci su opevali svakodnevnu graničnu situaciju sažimanjem sažetosti aforizma, do minimalističkog apsurda: *Sizife, Srbine!* (Ninus Nestorović). Iskazana sloboda nije šarena, ali ni lažna, možda je sumorna i siva, ali je istinita.

„Ti ne budi ništa!“, rekao mi je Bog kad me stvorio.

(Aforizam nepoznatog autora)

Aforizam je mistička paradoksija svakodnevlja. Pojmovima zahvatamo nešto, ono nešto koje je sve prisutnije što je Bivstvo odsutnije. Konstruišući pojmovnu hijerarhiju stvarnosti i verujući u nju, izmiče nam konkretna ličnost, onaj „nišeći crv u srcu bića“ (Sartr). Aforizam je duhoviti izraz paradoksije života, onoga *ništa* koje veruje da je *nešto*. Aforizam naslednik drevne tradicije mišljenja, od Sokrata i Platona, do Plotina i Dionizija Areopagite – ili „dnevna“ epistemologija mističnog bogoslovlja. Biće kao biće se u tradiciji evropskog imenuje kao suština, sveobuhvatno, Bog, ali na način jednog određenog bivstvujućeg. Nasuprot tome, prema Dioniziju Areopagiti Bog je „iznad svake suštine i poznanja“, „zrak božanske tame“, „s onu stranu svega“. Zato se Bog ne može shvatiti, odnosno poznati ni apofatički ni katafatički, nego se *nadbitijno ništa* može poznati samo čuđenjem („pojmovi stvaraju idole, samo čuđenje poima“ – Sv. Grigorije Niski). Taj „put u ništa“ iako ne vodi nigde, vodi preumljenju, odnosno postavljanju stvari iz egzistencijalnog obrata. Filozofija je, kako je s pravom nazivaju svići oči, „svetska ili spoljašnja mudrost“, jer pojам poima ono što je nešto ili ono što je dato, izoštravajući, analizirajući bivstvujuće i to u skladu sa pravilima logike (tzv. „valjano mišljenje“). Bog kao *ništa* poima sa unutrašnjom mudrošću kroz čuđenje i ljubav, ali šta može više da začudi nego paradoks! Aforizam izoštrava pogled na ono što je iza ili mimo bistvujućeg. A još je Sokrat „znao“ da je zbiljski mudar samo Bog, dok čovek može znati samo to da ništa ne zna. Smisao apofatičke teologije kao mističnog iskustva može se iskazati jedino posredstvom paradoksalnih iskaza, kao što i samo hrišćanstvo za logos helenske filozofije počiva na paradoksu: *ex nihilo*.

Samo je kroz *ljubav* moguće saznanje o tome šta Bog jeste i šta Bog nije. Grigorije iz Nise, pretpostavlja čuđenje razumu, pošto duša, kada su božanski dogmati u pitanju „ne može da se o tome utvrdi nikakvim mišljenjem, pošto verujemo da je On iznad svakog poimanja“, na Njega primenjuje samo paradoksalne iskaze, istovremeno ukazujući da je moguće proširiti polje paradoksije na svet svakodnevnog iskustva,⁹ pronalazeći u njemu svojevrsnu

⁹ „Nemoj se dakle čuditi što kažem za jedno isto da je i sjedinjeno i razdeljeno, kako spomenusmo – kao u zagonetki – čudno i paradoksalno sjedinjeno razdeljenje i razdeljeno sjedinjenje. Jer ako slušaš moje reči, da bi ih osporio ili ismejao, [reči ču ti da je] moguće nešto slično naći i u čulnim stvarima“, Sveti Grigorije Niski, *O razlici „suštine“ i „ipostasi“*, Sabornost, br. 1-2, godina XII.

enigmatiku, koja proizilazi iz „rđave“ nameštenosti stvari, odnosno absurdne kombinacije elementarnih iskaza.

Proširivanje paradoksije na svet svakodnevlja moguće je zato što se i struktura svakodnevlja pokazuje kao paradoksalna (zato su i različite varijante logičkog pozitivizma i atomizma imale nevolje pri definisanju tzv. „atomskih“ ili „elementarnih“ iskaza). Aforističar nije ideolog, on „kao takav“ ne može biti apolog stvarnosti zato što ona sama nije jedno-smerna i jednoznačna, baš kao što ni mistik nije do kraja eklezijalan, jer se svako za svoj smisao mora pobrinuti sam. Iz parodaksa proizilazi kritika koja nije transeutna ili ideološka, njena mera istine nije istina nego paradoks. Svaki aforizam, pa i neuspeli je pobuna protiv vladajućeg mnjenja. Dnevna paradoksologija aforizma ima samo jedan nalog: Misli svojom glavom!

Iako svako od nas ima samo svoju glavu, nije uvek lako misliti svojom glavom. Tek kada dospemo u škripac slušajući tuđu pamet, setimo se vlastite. A to je zapazio još Frensis Bekon. Aforizam kao zajednički imenitelj „velikog mnoštva opažanja“ nije rezultat apstrakcije (dogmatskog puta čiji su znakovi zapravo *idoli*) nego razlučivanja paradoksije, niza grešaka i absurdnosti, protivrečnosti i nelogičnosti – a to može samo čovek do kraja prožet „građom“, obrazovan, ali i intuitivan, koji se pouzdao u svoje znanje koliko i u neznanje, paradoks i besmisao. Aforizam menja, podstiče i samousavršava, eliminatornim, kritičkim i celovitim, dakle mističnim znanjem. Ako aforizam baš i nije lestvica između pakla i spasenja, onda je sigurno bar mera našeg vazda gordog uma.